

О. М. Чечель,
к. е. н., докторант, Національна академія державного
управління при Президенті України

ГЕНЕЗИС ТЕОРІЙ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Досліджено історичний процес розвитку наукових поглядів щодо сутності та змісту категорії "людський потенціал". Визначені основні наукові підходи до розуміння людського потенціалу як важливого чинника стабільного розвитку економічного потенціалу держави. Особлива увага приділена аналізу Концепції розвитку людського потенціалу.

Historical process of development of scientific looks in relation to essence and maintenance of category "human potential" is investigated. The basic scientific approaches to understanding of human potential as important factor of stable development of economic potential of the state are determined. The special attention is paid to the analysis of Conception of development of human potential.

Ключові слова: людський потенціал, робоча сила, трудові ресурси, економічна політика держави.
Key words: human potential, labour force, labour resources, economic policy of the state.

АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМИ

Теорія ринку праці та зайнятості пройшла довгий шлях еволюційного розвитку, який характеризується різноманіттям концептуальних підходів, методів й інструментарію досліджень. У світовій думці існує безліч економічних теорій з даної проблеми. Причому слід зауважити, що одназначна думка з приводу категорій і методів регулювання ринку праці і зайнятості відсутня. Це пояснюється багатьма чинниками, але основний з них — складний механізм ринку, який постійно перебуває в процесі еволюції і поєднує в собі історичні і соціальні особливості різних країн і регіонів, що накладають відбиток на поведінку державних структур, котрі визначають політику у сфері регулювання ринку праці та зайнятості населення.

АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Г. Беккер обґрунтував поняття спеціального людського капіталу, під яким розуміє лише ті навички, які становлять інтерес для певної фірми, одного виду діяльності [1, с. 54]. Е. Тоффлер розробив поняття символічного капіталу — знання, який, на відміну від традиційних форм капіталу, невичерпний і одночасно доступний нескінченній кількості користувачів [2, с. 43]. М. Критський дав нетрадиційну оцінку людського капіталу: "Людський капітал — на його думку, початково виступає як загальна

конкретна форма життєдіяльності, що асимілює попередні форми, і є підсумком історичного руху людського суспільства до його сучасного стану" [3, с. 99].

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Найважливішою частиною національного багатства держав сучасного світу є людський потенціал. Надалі, в міру розвитку процесів глобалізації та інформатизації суспільства, значення людського потенціалу порівняно з іншими чинниками розвитку цивілізації лише посилюватиметься. Тому, на наше переконання, збереження і розвиток людського потенціалу як в кількісному, так і в якісному відношенні повинні стати головною стратегічною метою державної політики нашої держави. У вітчизняній і світовій літературі запропоновано багато понять і концепцій, що мають на меті сформулювати уявлення про людський потенціал і визначити стратегію його розвитку.

Розгляд економічних явищ, які мають еволюційний характер, — складний і важкий процес. Еволюція в широкому розумінні цього слова є синонімом розвитку; у вужчому сенсі — один з основних типів розвитку: повільні, поступові кількісні і якісні зміни, на відміну від революції. При цьому кожна нова характеристика об'єкта порівняно з попереднім має вищий рівень організації і диференціації функцій. У процесі еволюції важливу роль відіграють як внутрішні

чинники, так і зовнішні умови існування об'єктів.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Першою науковою економічною школою, предметом дослідження якої, крім іншого, були взаємовідносини роботодавців та найманих працівників, був меркантилізм. Погляди меркантилістів відображали передісторію політичної економії, а теоретичні концепції меркантилістів, за словами професора Гарвардського університету І. Шумпетера, є лише "зачатками науки". Головною проблемою їх досліджень була зовнішня торгівля як джерело багатства. Проблеми ринку праці й зайнятості вони майже не розглядали. Хіба що поняття праці в уяві меркантилістів було гранично широким і включало діяльність ремісників, купців, крамарів, прикажчиків і промислових підприємців [4].

Меркантилісти розуміли, що для розвитку промисловості потрібні нові робочі руки, тому вони постійно наголошували на необхідності зростання населення країни.

Представник меркантилізму Антуан де Монкретьєн найбільш характерними вважав купців, торгівлю характеризував як головну мету ремесел, тому радив розвивати мануфактуру і створювати ремісничі школи [5, с. 32].

З розвитком ринкових відносин у XVII ст. клас підприємців розглядає втручання держави в економіку як перешкоду своїй діяльності. Прихильники таких поглядів формують класичну школу. Її представники: У. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо. Ця школа орієнтувалася, перш за все, на розвиток матеріального виробництва і представляла інтереси тієї частини підприємців, яка вклала свої капітали в мануфактуру. В її рамках почалася розробка трудової теорії вартості. Було проголошено, що багатство нації створюється матеріальним виробництвом, а його джерело — праця, що витрачається на виробництво товарів [6, с. 43].

Петті Уільям розрізняв ринкові і природні ціни, які залежать від співвідношення попиту і пропозиції. Основну ціну, на думку вченого, складає "природна ціна, або вартість, тобто витрачена на виробництво товару праця". У. Петті вважав, що "праця — це батько і активний принцип багатства, а земля — його мати" [7, с. 98]. Заробітну плату він визначав як ціну праці. Характеризуючи заробітну плату, У. Петті виходив з того, що вона має об'єктивну основу. Він же встановив її залежність від вартості засобів існування робітника, звівши їх до мінімуму. Він був прихильником низької заробітної плати, вважаючи, що лише в цьому випадку працівник працюватиме з достатньою напруженістю. Аналізуючи категорії заробітної плати, У. Петті розглядав питання про поділ робочого дня на необхід-

ний і додатковий робочий час [7, с. 101].

Адам Сміт в своїй відомій праці, що складається з п'яти книг, "Дослідження про природу і причини багатства народів", саме в першій книзі, викладає вчення про працю як джерело багатства. "Праця являє собою справжнє мірило змінної вартості всіх товарів". Сміт розглянув розподіл праці у майстерні, в мануфактурі, в суспільстві і показав, як з розподілом праці зростає її продуктивність. Він сформулював залежність кількості продукту від числа осіб, зайнятих корисною працею, і від продуктивності праці. А. Сміт звернув увагу на універсальний характер розподілу праці — від простих операцій до професій (потім до класів, до поділу країни загалом на місто і село). Розподіл праці, вважав він, має різний ступінь, і чим він вищий, тим праця більш продуктивна [8, с. 322].

Давид Рікардо вважав, що вартість повинна визначатися працею, витраченою на виробництво товару, вартість є первинна і не може визначатися доходами [9, с. 69].

Д. Рікардо намагається встановити відмінності між відносною і реальною вартістю. Під реальною вартістю він розумів упредметнену в товарі працю, під відносною — змінну вартість, тобто відношення одного товару до вартості іншого. "На вартість товарів впливає не лише праця, яка потрібна безпосередньо для їх виробництва, але й праця, витрачена на знаряддя, інструменти і будівлі, необхідні для виконання цієї праці". Він стверджував, що джерелом вартості є жива праця, і визначав прибуток як надлишок вартості товару над заробітною платою, як результат неоплаченої праці робітника. Заробітну плату вчений розглядав як частину вартості, що покриває вартість засобів існування робітника, як ціну праці, при цьому основну увагу він зосередив на кількісних змінах заробітної плати. Теорія заробітної плати Д. Рікардо ґрунтується на положеннях теорії Т. Мальтуса. Динаміка заробітної плати пов'язана з чисельністю працюючого населення, яка впливає на пропозицію робочої сили. Залежно від природного приросту робочого населення формується попит і пропозиція праці, отже, коливається і заробітна плата [9, с. 75].

Як реакція на критику меркантилізму виникає економічна школа фізіократів, заснована в середині XVIII ст. Її представники — Ф. Кене та А. Тюрго. Джерело багатства фізіократи вбачали у виробництві, проте його тлумачення було одностороннім — сфера виробництва обмежувалася лише сільським господарством. Звідси єдина продуктивна праця — праця землеробів. "Праця землероба — єдина праця, що виробляє більше того, що складає оплату праці. Тому вона — єдине джерело всякого багатства" [10, с. 422—424].

Центральне місце у вченні фізіократів посідала проблема "чистого продукту" і його виробництва — це надлишок тієї частини, яка відшкодовувала заробітну плату, тобто додатковий продукт. Працю, яка створює чистий продукт, фізіократи називали продуктивною, а будь-яку іншу — непродуктивною.

З огляду на те, що фізіократи вважали землю єдиним джерелом багатства, Франсуа Кене був переконаний, що "чистий продукт" виробляється лише в землеробстві, тобто продуктивною є лише праця на землі. З цієї точки зору промисловість виявлялася безплідною [10, с. 426].

Завершив вчення фізіократів Анн Робер Жак Тюрго. Причину виникнення найманої праці він вбачав у відлученні виробників від землі. "Оскільки земля давала господареві, який її обробляв, не лише необхідні засоби існування, не лише те, за що шляхом обміну він міг задовольнити інші свої потреби, але ще й значний надлишок, то цей надлишок він міг сплатити людям, які б обробляли його землю". Тюрго дав власне тлумачення класової структури суспільства, виділяючи серед безплідного класу підприємців — володарів великих капіталів, які використовуються ними для отримання прибутків, і найнятих робітників, які не мають нічого, окрім своїх рук, і які авансують підприємцям свою щоденну працю. "Простий робітник, в якого немає нічого, крім уміння працювати, має лише стільки, скільки йому вдається отримати від продажу своєї праці іншим". Розглядаючи заробітну плату, Тюрго пов'язував її рух з конкуренцією між робітниками на ринку праці, вважаючи, що це забезпечує зведення заробітної плати до мінімуму засобів існування. На думку Тюрго, людина зазвичай вимірює свої ресурси в грошах, але не важко побачити, що за цими грошима коштує трудовий ресурс [11, с. 56—61].

На початку XIX ст. стан робочого класу почав розглядатися як самостійна проблема. Саме в цей час виявилися специфічні питання, пов'язані з робітниками, — це і постійна бідність тих, що мають роботу, і масове безробіття в періоди промислового спаду тощо. Реакцією на економічні кризи (1825 р., 1836 р., 1847 р.), масові виступи робітників стає виникнення марксизму. Основоположники — К. Маркс і Ф. Енгельс. Марксизм критично ввібрав в себе всю попередню економічну думку, особливо класичну політекономію, яка стала джерелом економічного вчення К. Маркса [12, с. 191].

У своїй головній праці "Капітал" К. Маркс детально розглядає товар і його властивості: зміст вартості, її джерела, величину, чинники, що її змінюють, заробітну плату.

В умовах регульованої ринкової економіки проблеми ринку праці й зайнятості були в центрі уваги багатьох економічних шкіл і напрямів.

Фундаментом неокласичної школи стали положення класичної теорії А. Сміта. Головні ідеологи неокласичної школи: Маршалл А., Пігу А., Хайек Ф. та інші. Ці автори розглядали ринок праці як внутрішньо неоднорідну і динамічну систему зв'язків, що підкоряється ринковим законам. Неокласики не заперечують необхідність державного регулювання (у цьому одна з їх відмінностей від авторів класичної теорії), але вважають, що воно має бути обмеженим. Держава створює умови для господарської діяльності, а ринковий механізм конкуренції здатний забезпечити збалансоване економічне зростання, рівновагу між попитом і пропозицією.

Видатний представник цієї школи Альфред Маршалл в своїй роботі "Принципи економічної науки" писав: "Непостійність зайнятості — велике зло і справедливо привертає увагу суспільства. Проте через сукупність декількох причин воно видається більшим, ніж є насправді". Важливою передумовою забезпечення зайнятості Маршалл вважав регулювання попиту і пропозиції [13].

Фрідріх Хайек стверджував, що масове безробіття — це невідповідність розподілу трудових і інших чинників виробництва між галузями (і населеними пунктами) та розподілу попиту на продукцію цих галузей, хоча це пояснення емпірично не перевіряється. Дана невідповідність спричинена спотворенням системи співвідношень цін і заробітків. Вона може бути усунена лише за допомогою зміни цих співвідношень, тобто в результаті встановлення в кожному секторі економіки таких цін і заробітків, які забезпечують рівність попиту і пропозиції. Причину безробіття він вбачав у відхиленні від збалансованих цін і заробітків, які склалися в умовах стабільного ринку [14, с. 258].

Значний вклад в теорію і практику зайнятості населення вніс ідеолог державного регулювання економіки Джон Мейнард Кейнс. У своїй основній роботі "Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей" (1936 р.) Д. Кейнс намагався дослідити, чим визначається рівень зайнятості. Основою його теорії є принцип ефективного попиту. "Ефективним попитом є сукупний дохід (або виручка), який підприємці розраховують отримати (включаючи суми, які вони виплатять власникам інших засобів виробництва як доходи) відповідно до того рівня поточної зайнятості, який вони вирішують встановити" [15].

Обсяг витрат праці, зумовлений попитом підприємців, залежить від очікуваних витрат суспільства на споживання і очікуваних витрат на нові інвестиції, що в сукупності складає величину ефективного попиту, а зайнятість — це функція ефективного попиту, вважав Д. Кейнс [16, с. 55].

Ідеолог сучасного монетаризму Мілтон Фрідмен стверджував, що ринкова економіка є самоналагоджу-

вальною системою, ціновим механізмом, який сам визначає раціональний рівень зайнятості. У такій системі будь-яке втручання держави призводить до збою механізму саморегуляції ринку, а грошова дія на сукупний попит неминуче спричинить інфляцію. Природно, що існування вільного ринку не усуває потреби в уряді, однак він необхідний лише для того, щоб встановлювати певні "правила гри" та контролювати їх виконання [17, с. 49].

Пізніше теоретичні проблеми ринку праці й зайнятості розроблялися представниками інституціонально-соціологічної школи (Веблен Т., Гелбрейт Д. та ін.). Вони стверджували, що проблеми у сфері зайнятості можуть бути вирішені за допомогою інституційних реформ. Інституціоналісти розглядають політику, право і психологію як вирішальні чинники стосовно економічних умов і законів функціонування та використання праці. Основна увага приділялася ними аналізу професійних і галузевих відмінностей працівників і відповідних рівнів заробітної плати. Вони не концентрують увагу лише на макроекономічному аналізі і здійснюють спробу пояснити невідповідності, що є на ринку праці, особливостями соціальних, професійних, галузевих, статевих, вікових, етнічних та інших відносин між суб'єктами ринку праці [18, с. 54].

Основним досягненням нашого часу напрямі розвитку ідей людського потенціалу є Концепція людського розвитку, яка була висунута в 90-і роки експертами Програми розвитку ООН (ПРООН), що вважає розвиток людини метою і критерієм суспільного прогресу. Відповідно до даної Концепції, людський розвиток є і процесом розширення людського вибору, і досягнутим рівнем добробуту людей [19].

Ця Концепція розглядає розвиток людини як мету і критерій суспільного прогресу. Ідея розвитку полягає саме в розширенні можливостей вибору людиною. Розвиток людського потенціалу є процесом соціальних змін, які розширюють як людський вибір, так і досягнутий людиною рівень добробуту. У першій доповіді була сформульована очевидна і принципово важлива ідея: трансцендентний сенс і мета суспільного розвитку полягають в розширенні можливості кожної людини реалізувати свої потенції і устремління, прожити довге і здорове, повноцінне, творче життя, набути знання, мати доступ до ресурсів, необхідних для гідного рівня життя. Вибір людини визначає і спосіб життя, і можливості вирішення інших життєвих проблем.

Особа, індивід, розглядається не лише як найважливіший чинник соціального розвитку, але і як головний "споживач" його результатів і досягнень. Можна розглядати розвиток людського потенціалу як сукупність якісних і кількісних змін прогресив-

ного характеру. Автори концепції розвитку людини розглядають розвиток людини як розширення спектра і можливостей інтелектуального, соціального, економічного і політичного вибору, доступних кожному членові суспільства. Політична, економічна, соціальна свобода, свобода пересування і вибору місця проживання, створення сім'ї, реалізація своїх творчих здібностей, гарантія прав людини, пошана до оточуючих і самоповага — це неповний список тих прав, які високо цінуються людьми у всьому світі, які залишаються нереалізованими без забезпечення таких ключових прав, як право на охорону здоров'я, здобуття освіти, доступу до засобів існування. Однак важливо зазначити, що сама можливість вибору існує лише в умовах плюралістичної суспільної системи.

Водночас в суспільстві має бути реалізований безумовний пріоритет прав і інтересів особи, повинно закріпитися важливе положення, що колективні, суспільні і державні інтереси є лише агрегованими індивідуальними інтересами, іншими словами, розвиток людського потенціалу неможливий поза орієнтацією на індивідуальні цінності.

Значення Концепції розвитку людини полягає ще й в тому, що вона є інтелектуальною і політичною альтернативою декільком поширеним в ХХ ст. моделям взаємодії індивіда і суспільства, зокрема теоріям соціальних змін і основним чинникам, що призводять до подібних змін.

Концепція розвитку людського потенціалу виходить, перш за все, з визначення необхідного балансу між економічною ефективністю і соціальними витратами, що само по собі є дуже складним завданням. Економічні моделі, орієнтовані на зростання і ефективність, далеко не завжди враховують потреби тієї частини суспільства, якій необхідна підтримка, оскільки не здатна самостійно вирішити проблеми, що стоять перед нею. Історичний досвід показує, що економіка, яка приділяє мало уваги соціальним проблемам суспільства, забезпечує швидке зростання і технологічний прогрес, але при цьому посилює майнову нерівність, стимулюючи тим самим напруженість в суспільстві. Така економіка сприймає людину і розвиток її потенціалу не як вищу цінність, а лише як чинник вирішення економічних проблем. Проте, це є лише однією стороною питання. Не менш важлива й інша. Чим більше коштів витрачається державою на вирішення соціальних проблем, тим менше можливостей залишається для економічного зростання і технологічної модернізації, а отже, для збільшення доходів. У результаті скорочуються ресурси, які суспільство може виділити для розвитку людського потенціалу. Ще одним важливим аспектом проблеми є те, що держава несе відповідальність за задоволення матеріальних потреб членів суспіль-

ства, що у свою чергу об'єктивно породжує утриманські настрої, які неминуче знижують індивідуальну активність і відповідальність, сприяючи тим самим соціальній пасивності, що рано чи пізно призводить до стагнації. Останнє є більш ймовірне, якщо в такого роду модель закладено уявлення про справедливість як наближення до матеріальної рівності незалежно від індивідуальних зусиль.

Надмірно високий рівень соціальних витрат відіграє особливо негативну роль в суспільствах, що знаходяться на стадії ринкових перетворень. У цей період доводиться вирішувати комплекс складних завдань, починаючи від стимулювання приватної ініціативи і закінчуючи технологічною і структурною модернізацією економіки. Прогрес в цих областях вимагає відмови від патерналістської парадигми і концентрації зусиль на підвищенні ринкової ефективності. В той же час зневага соціальними завданнями може обернутися політичною нестабільністю, наростанням ностальгічних тенденцій, гальмуванням реформ. Інколи вихід з цього протиріччя бачать в авторитарному режимі, здатному силоміць нейтралізувати незадоволеність мас, чий життєвий рівень знижується в процесі ринкового переходу. Проте авторитарний режим несумісний з ідеєю розвитку людського потенціалу, що передбачає не лише задоволення базових матеріальних потреб, але й розширення інтелектуального і політичного вибору.

Концепція розвитку людського потенціалу пропонує конструктивний підхід до позначеної щойно дилеми, дозволяє розірвати порочний круг, що намітився. Вона виходить з того, що держава забезпечує не стільки рівність споживання, скільки рівність можливостей, перш за все, у сфері освіти, задоволення необхідний мінімум потреб в охороні здоров'я, гарантує безпеку особи, дотримання політичних і цивільних прав, а також несе відповідальність за створення умов, які сприяють зростанню і ефективному функціонуванню системи.

Багатство, на збільшення якого були орієнтовані попередні концепції розвитку теорії соціальних змін і яке все ще нерідко продовжує розглядатися як найважливіша цінність, здатне замінити інші цінності і дійсно відіграє величезну роль в житті людей. Проте, цю роль не слід перебільшувати. По-перше, багатство не є необхідним для задоволення всіх потреб людей, наприклад, таких як демократія, рівність чоловіків і жінок, збереження і розвиток культурних традицій, спадкоємності поколінь. По-друге, високий рівень багатства не є гарантією від злочинності, наркоманії, при цьому саме високі доходи можуть стати джерелом і стимулом реакцією для здійснення злочинних дій, таких як крадіжки, рекет, розбої, наркоманія тощо. По-третє, людські потреби не обмежуються лише праг-

ненням до зростання достатку; довге і здорове життя, залучення до культурних цінностей, творча і суспільна активність, збереження природного середовища і життя в єднанні з ним для багатьох людей є не лише не менш значимими цінностями, але й виявляються важливішими, ніж примноження багатства.

Концепція розвитку людського потенціалу пропонує чотири способи, за допомогою яких можна добитися оптимального зв'язку між економічним зростанням і людським розвитком:

— по-перше, збільшити інвестиції в охорону здоров'я, професійну підготовку, сприяючи реалізації здібностей людини та її участі у виробництві й розподілі благ;

— по-друге, добиватися більш справедливого розподілу доходу і капіталу, забезпечуючи матеріальну основу розвитку людини і реалізацію її здібностей;

— по-третє, досягти ретельної збалансованості соціальних витрат, всемірно укріплюючи економічну базу соціальної сфери;

— по-четверте, розширювати можливість здійснювати свій вибір у політичній, соціальній і економічній сферах, приділяючи особливу увагу тим групам населення, чий можливості були з тих або інших причин обмежені.

ВИСНОВКИ

Людський потенціал не складається з потенціалів або реальних можливостей окремих осіб, це не інтеграція особових потенціалів, а деяка інша сутність. Вона значно меншою мірою визначається психологічними, індивідуально-особовими закономірностями. Ця суть соціальна і за походженням, і за проявами. Простий приклад: масовий алкоголізм — чинник, який істотним чином знижує людський потенціал населення. Але це чинник, який не характеризується індивідуально-особовими межами і складовими людського потенціалу.

Центральним компонентом людського потенціалу є потенціал духовного розвитку людей. У ньому відображені духовні потреби даної спільноти у наявних умовах. Сюди також включаються різного роду проміжні показники, наприклад, культурного потенціалу міста, що розраховується за кількістю вузів, театрів або бібліотек. Інші показники: освітній потенціал, інформаційний, технологічний тощо, тяжіють або до одного — духовного, або до іншого — соціально-го полюсу.

Проблема людського потенціалу — це проблема перспективи, оцінки можливостей людського розвитку і управління ним. Саме тому так важливо вивчати вплив окремих чинників, таких як кількість обдарованих дітей, суїцидів або психічних захворювань в даному місці і в даний час для даної спільноти.

Поняття людського потенціалу — це одна з оціночних і прогностичних характеристик конкретної спільноти, певного типу соціуму, певного типу організації соціального життя. У цьому його політичний сенс.

Концепція людського потенціалу виводить нас на вирішення значних практичних завдань. Людський потенціал — це інструмент виміру суспільних акцій. Практичне застосування замикає концепцію людського потенціалу визначеним і абсолютно конкретним чином. В одному випадку, на нашу думку, поняття людського потенціалу для конкретного суспільства або країни не лише доречно, але й необхідно використовувати. Це контекст державної ідеології, направленої на піднесення нації, народу, суспільного устрою. В цьому випадку людський потенціал працює на функцію національної (у широкому сенсі) самоідентифікації, функцію затвердження стійкості й жертвовності народу в складних соціально-ризикованих ситуаціях.

Якщо поняття людського потенціалу цілеспрямовано не слугує оцінкою суспільно-політичних рішень і дій, воно втрачає сенс. Звичайно, хотілося б, щоб поняття людського потенціалу було самостійним і самодостатнім, не прив'язаним жорстко до інструментів державної політики.

Література:

1. Беккер Гэри С. Человеческое поведение: Экономический подход: Избр. тр. по экон. теории / Р.И. Капелюшников (сост., науч. ред. пер., авт. послесл.), Е.В. Батракова (пер. с англ.), М.И. Левин (авт. предисл.). — М.: ГУ ВШЭ, 2003. — 671 с.
2. Тоффлер Э., Тоффлер Х. Революционное богатство: как оно будет создано и как оно изменит нашу жизнь / М. Султанова (пер. с англ.), И. Цыркун (пер. с англ.). — М.: АСТ; АСТ МОСКВА; Профиздат, 2008. — 569 с.
3. Критский М.М. Человеческий капитал / М.М. Критский. — Л.: Изд. Ленингр. Ун-та., 1991. — 624 с.
4. Йозеф Шумпетер. Проблемы реформирования экономики Украины / Ю.К. Зайцев (відп. ред.), Т.В. Фініков (відп. ред.). — К.: Таксон, 2000. — 244 с.
5. Білоконенко О. В. Історія економічних вчень: концепт лекцій / О.В. Білоконько. — Європейський ун-т. — К.: Видавництво Європейського ун-ту, 2003. — 90 с.
6. Єфремов В.В. Історія економічних вчень. Від стародавніх часів до становлення економічної науки: Курс лекцій / В.В. Єфремов / Ніжинський держ. педагогічний ун-т ім. Миколи Гоголя. — Ніжин: Видавництво НДПУ ім. Миколи Гоголя, 2004. — 113 с.
7. Кушнір В.С. Історія економічних вчень: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / В.С. Кушнір. — Х.: Еспада, 2004. — 208 с.

8. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / Є. Литвин (наук.-ред.), О. Васильєва (пер. з англ.). — К.: Port-Royal, 2001. — 594 с.

9. Поплавська Ж.В. Історія економічних вчень: навч. посібник для студ. напряму підгот. 6.0501 "Економіка і підприємство" / Ж.В. Поплавська / Національний ун-т "Львівська політехніка" — Л.: Видавництво Національного ун-ту "Львівська політехніка", 2006. — 224 с.

10. Кенэ Франсуа, Тюрго Анн Робер Жак, Дюпон де Немур Пьер Самюэль. Физиократы. Избранные экономические произведения: [пер. с фр., англ. и нем.] / П.Н. Ключин (предисл.). — [Юбилейн. изд.]. — М.: Эксмо, 2008. — 1199 с.

11. Тюрго. Размышления о создании и распределении богатств: Ценности и деньги / Александр Н. Миклашевский (пер. и доп.). — Юрьев, 1905. — XVIII, 80 с.

12. Румянцев А. М., Ноткин А. И., Гатовский А. М., Куликов А. Г., Осипов А. П. К. Маркс и социалистическая экономика / А.П. Осипов (сост.), М.А. Борисовская (сост.). — М.: Экономика, 1968. — 383 с.

13. Маршалл Альфред. Основы экономической науки / В.И. Бомкин (пер. с англ.). — М.: Эксмо, 2008. — 831 с.

14. Хайек Фридрих Август фон. Право, законодательство и свобода: совр. понимание либер. принципов справедливости и политики: пер. с англ. / Издательско-образовательный проект "Навигатор". — М.: ИРИСЭН, 2006. — 643 с.

15. Кейнс Д.М. Общая теория занятости, процента и денег / Ассоциация российских вузов / Н.Н. Любимов (пер. с англ.). — М.: Гелиос АРВ, 1999. — 352 с.

16. Кейнс Дж. М. Трактат про грошову реформу. Загальна теорія зайнятості, процента та грошей: реферат-дайджест / Асоціація українських банків / В.М. Фещенко (референт-уклад.). — К., 2005. — 189 с.

17. Милтон Ф. Если бы деньги говорили ... / Академия народного хозяйства при Правительстве Российской Федерации / М.К. Бункин (общ. ред. и вступ. ст.), Л.С. Микша (пер. с англ.), А.М. Семенов (пер. с англ.). — М.: Дело, 2006. — 160 с.

18. Торстейн В. Теория делового предприятия / Центр эволюционной экономики (Россия); Академия народного хозяйства при Правительстве РФ / М.Я. Каждан (пер. с англ.). — М.: ДЕЛО, 2007. — 287с.; Гелбрейт Джон Кенет. Суспільство блага. Пора гуманності. — К.: Видавничий дім "Скарби", 2003. — 160 с.

19. United Nations Development Programme. — Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.undp.org>; Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй в Україні. — Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.undp.org.ua/ua>

Стаття надійшла до редакції 04.02.2010 р.